

Nodir NURIDDINOV,
TASHKENT STATE INSTITUTE OF ORIENTAL
STUDIES, teacher of the Iranian-afgan philology
department. nur_nn@mail.ru,
25, Shahrizabz street, Tashkent, 100060, Uzbekistan.

**ФОРС ТИЛИДА КЎП ТАРКИБЛИ
ФЕЪЛИЙ КОПУЛЯТИВ
ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ
СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ**

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ МНОГОЧЛЕННЫХ
ГЛАГОЛЬНЫХ КОПУЛЯТИВНЫХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПЕРСИДСКОМ
ЯЗЫКЕ**

**STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF
POLYNOMIAL VERBAL COPULATIVE
PHRASEOLOGIES IN PERSIAN
LANGUAGE**

Таянч сўз ва иборалар: *копулятив алоқа, кўп таркибли феълий копулятив фразеологик бирлик, олд кўмакчи, модель, инфинитив, содда феъл, олд қўшимчали феъл, қўшма феъл, сермахсул, каммахсул.*

Опорные слова и выражения: *копулятивная связь, многочленная глагольная копулятивная фразеологическая единица, предлог, модель, инфинитив, простой глагол, префиксальный глагол, сложный глагол, продуктивный, непродуктивный.*

Keywords and expressions: *copulative bond, polynomial verbal copulative phraseology, preposition, model, infinitive, simple verb, prefixal verb, compound verb, productive, unproductive.*

Копулятив фразеологик бирликлар (КФБ) форс тили фразеологик фондида алоҳида ўринга эга. Улар қаторига от+ва+от, от+ва+сифат модели асо-сида ясалувчи, бир грамматик қаторга оид турғун сўз бирикмалари тегишлидир. Бу каби сўз бирик-маларида боғловчи элемент сифатида *واو عطف* vāv-e a'tf номли “ва” бириктирувчи боғловчиси ишлати-лади. *و* “ва” бириктирувчи боғловчиси ҳам турғун, ҳам эркин сўз бирикмаларида доимо “о” деб та-лаффуз қилинади. Биринчи компонент қандай унли билан тугашига кўра манбаларда *vo/yo* шакллари ҳам кузатилади. КФБлар таркибида *واو عطف* vāv-e a'tf нинг бир хил синтактик муносабатдаги сўз-ларни боғлашдан иборат бўлган асосий функция-си ўз кучини йўқотади. Бу боғловчи фразеологик сўз бирикмаси таркибида асосий компонентлардан

Копулятив фразеологик бирликлар (КФБ) форс тили фразеологик фондида алоҳида ўринга эга. Улар қаторига от+ва+от, от+ва+сифат моделлари асосида ясалувчи, бир грамматик қаторга оид турғун сўз бирикмалари тегишлидир. Бу каби сўз бирикмаларида боғловчи элемент сифатида *واو* *vāv-e a'tf* номли “ва” бириктирувчи боғловчиси ишлатилади. “ва” бириктирувчи боғловчиси ҳам турғун, ҳам эркин сўз бирикмаларида доимо “о” деб талаффуз қилинади. КФБлар таркибида *واو* *vāv-e a'tf* нинг бир хил синтактик муносабатдаги сўзларни боғлашдан иборат бўлган асосий функцияси ўз кучини йўқотади ва мазкур боғловчи КФБнинг асосий компонентларидан бирига айланади. Кўп таркибли феълий фразеологизмлар феълга хос бўлган барча морфологик категорияларни қабул қилади. Бу турдаги ФБнинг таркиби деярли бир хил кўринишга эга, яъни ўзаро турли грамматик воситалар билан боғланган икки-уч от ва феъл бирикувидан иборат бўлади. Мазкур мақола форс тилидаги кўп таркибли феълий копулятив фразеологик бирликлар тадқиқи, уларнинг структур-семантик таҳлилига бағишланган. Шунингдек, мақолада манбалардан тўпланган кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмларнинг ясашиш моделлари, уларнинг сермахсул ва каммахсул турлари ҳақида фикр юритилади.

Копулятивные фразеологизмы (КФ) занимают особое место в фразеологическом фонде персидского языка. К ним относятся устойчивые словосочетания, построенные по моделям имя+и+имя, имя+и+прилагательное, принадлежащие к одному грамматическому ряду. В качестве связующего элемента в таких словосочетаниях используется *واو* *vāv-e a'tf* соединительный союз “и” который произносится в основном как “о”, как в устойчивых, так и в свободных словосочетаниях. В составе КФ основная функция *واو* *vāv-e a'tf* – соединять однородные по синтаксической функции слова – теряет свою силу, и этот союз превращается в один из основных компонентов фразеологического словосочетания. Многочленные глагольные фразеологизмы (МГФ) обладают всеми морфологическими категориями, свойственными глаголу. Большинство МГФ имеет приблизительно одинаковое строение – два-три имени, связанные между собой разными грамматическими способами, плюс инфинитив глагола. Данная статья посвящается исследованию и структурно-семантическому анализу многочисленных глагольных копулятивных фразеологизмов в персидском языке. В статье также рассматриваются образовательные модели многочисленных глагольных копулятивных фразеологизмов, их продуктивные и непродуктивные типы.

Copulative phraseological units (CPU) occupy a special place in the Persian phraseological fund. These include fixed phrases which built on the model name+and+name, name+and+adjective, belonging to the same grammatical row. In these phrases, the linking conjunction *واو* *vāv-e a'tf* is used as a connecting element. The linking conjunction *واو* *vāv-e a'tf* is always pronounced “o” in both fixed and free phrases. In CPUs, the main function of *واو* *vāv-e a'tf* - to combine words with the same syntactic relation - loses its strength, and this conjunction turns into one of the main components of the copulative phraseologies. Polynomial verbal phraseologies accept all the morphological categories characteristic of a verb. The content of this type of phraseological units is almost identical, which consists of two or three nouns and verb combinations that are interconnected with different grammatical means. This article is devoted to study of polynomial verbal copulative phraseologies in Persian, their structural and semantic analysis. The article also discusses the modeling of polynomial verbal copulative phraseologies which collected from sources, their productive and unproductive types.

бирига айланади: *مئل سنگ و سبو* *mesl-e sang-o sabu* “бир-бирига тўғри (мос, мувофик) келмайдиган нарсалар” (айнан. “тош ва кўза каби”), *سردو گرم روزگار* *sard-o garm-e ruz(e)gār* “тақдирнинг қийинчиликлари” (айнан. “тақдирнинг иссиқ-совуғи”), *غول بيشاخ و دم* *gūl-e bi šāx-o dom* “бесўнақай (катта) одам” (айнан. “шоҳсиз ва думсиз пахлавон”), *گندم نما وجو فروش* *gandomnemā-vo jouforūš* “иккиюзламачи”, “мунофиқ” (айнан. “буғдой кўрсатиб арпа сотувчи”), *شروع حقیقت را قاطی کردن* *šar(r)-o ha'yīyat-rā ṡātī kardan* “ҳамма нарсани аралаш-қуралаш қилмоқ” (айнан. “рост ва ёлғонни аралаштирмоқ”), *توب و تشر* *tup-o tašar* “сўқиш”, “ҳақорат” (айнан. “(оғз.) дўқ-пўписа ва ҳақорат”), *حفظ و قرائت قرآن* *hefz-o ṡerāat-e ṡorān* “Қуръонни ёддан айтиш”, “Қуръонни оҳанг ва қонун-қондаси билан ўқиш” (айнан. “Қуръонни ёдлаш ва ўқиш”) (Talibova S., 2002:62-63).

Образлилик, экспрессивлик ва эмоционалликни ифодаловчи КФБларга мажозийлик ҳам хос бўлиб, уларни “кичик ҳажмдаги бадий асарлар” деб аташ мумкин (Shanskiy N., 1985:87)

Форс тилидаги ФБ (фразеологик бирликлар) тадқиқи фразеологизмлар ривожиди иштирок этувчи лексик, семантик ва синтактик сатҳларнинг ўзаро боғлиқлигини яна бир бор исботлайди. Айнан феълий ФБда фразеология сатҳининг ўзига хос жиҳатлари бутун мураккаблиги ва зиддияти билан намоён бўлади. Феълий ФБ форс тили фразеологик фондида марказий ўринни эгаллаб, форс тили фразеологик тизимининг катта қисмини ташкил этади (Goleva G., 2006:62-63).

Кўп таркибли феълий фразеологизмлар феълга хос бўлган барча морфологик категорияларни қабул қилади. Бу турдаги ФБнинг таркиби деярли бир хил кўринишга эга, яъни ўзаро турли грамматик воситалар билан боғланган икки-уч от ва феъл бирикувидан иборат бўлади (Rubinchik Yu., 1981:192-193)

Ҳозирги форс тили феълий фразеологизмлари орасида икки лексема ва бир феълдан иборат бўлган КТФКФ (кўп таркибли феълий копулятив фразеологизмлар) алоҳида ажратилади: *خرد و خمير کردن*

xord-o xamir kardan “янчмоқ”, “майда-майда қилмоқ”; “тинкасини қуритмоқ”, “ҳолдан тойдирмоқ”, “қаттиқ чарчатмоқ” (айнан. “майдаламоқ ва хамир қормоқ”), دست و پا داشتن *dašt-o pā dāštan* “чаққон, удда-бурон, ишбилармон бўлмоқ” (айнан. “оёқ ва қўлга эга бўлмоқ”), سبک و سنگین کردن *sabok-o sangin kardan* “ҳамма нарсанинг салбий ва ижобий томонларини кўриб чиқмоқ” (айнан. “енгил ва оғир қилмоқ”), شاخ و برگ دادن (گذاشتن) *šāx-o barg dādan (gozāštan)* “бўрттириб (ошириб) кўрсатмоқ”, “муболаға қилмоқ”; “безамоқ”, “гапга тўн кийгазмоқ” (айнан. “шоҳ ва барглари билан безамоқ”, “ўрамоқ”), گرد و خاک کردن *gard-o xāk kardan* “шовқин, ғалаён, исён кўтармоқ” (айнан. “чанг кўтармоқ”, “чангитмоқ”), خرج و دخل کردن *harj-o daxl kardan* “молиявий ишларни оқилона олиб бормоқ” (айнан. “чиқим ва қирим қилмоқ”), به نعل و میخ زدن *be naʿl-o miḥ zadan* “ўз фикрини очик (тўғридан-тўғри) баён этмаслик”, “чора топмоқ”, “усталик билан қутулмоқ”, “гапни бошқа томонга бурмоқ” (айнан. “гоҳ тақага, гоҳ михга урмоқ”). Масалан:

... مکان مرا خرد و خمیر کرد. با او نمیشد بازی کرد. ...
Mākān ma-rā xord-o xamir kard. Bā u namišod bāzi kard “...Мокон мени янчиб ташлади. У билан ўйнаб бўлмасди” (۴۵:۱۳۵۷, بزرگ علوی)

از آن روز در محله بقدری باین حرف شاخ و برگ گذاشته بودند که سید حسن خان در نظر اهل محل امامزاده شده بود
Az ān ruz dar mahalle beyadri bein harf šāx-o barg gozāšte budand ke Sayyed Hasanxān dar nazar-e ahl-e mahal emāmzāde šode bud “Ўша кундан бери маҳаллада бу сўзни шу қадар бўрттириб юборган эдиларки, маҳалла аҳли назарида Саййид Ҳасанхон авлиёга айланганди” (۱۳۵۸:۱۶, صادق چوبک).

Тадқиқот мавзусига оид КТФКФлар Эрон ёзувчиларининг асарлари ҳамда интернет сайтларидан олинган маълумотлар асосида тўпланди. Мухаммад Али Жамолзоданинг “сер и те як”, “дар المجانين” (Техрон, 1330), Содик Ҳидоятнинг “طلب آمرزش”, “دش آكل” (Техрон, 1335), Бўзўрг Алавийнинг “چشمه‌پاش” (Техрон, 1357), Содик Чубакнинг “مردی در قفس” (Техрон, 1358), Али Мухаммад Афғонийнинг “شهر آهو خانم” (Техрон, 1364), Хўсрав Шохонийнинг “جاسوس” (Техрон, 1368), Ғулломхусайн Создийнинг “آشغال‌دونی” (Техрон, 1370), Р. Парвизийнинг “سه کلاه” (Техрон, 1372), Абулқосим Ҳолатнинг “تنها من بدحافظه نیستم” (Техрон, 1373) каби асарлари тадқиқот ишимизга манба сифатида хизмат қилди. Манбалардан тўпланган мисоллар Г.С. Голеванинг “Фарси-русский фразеологический словарь” (3; 557 б.) ҳамда Ю.А. Рубинчик таҳрири остидаги “Персидско-русский словарь” (4; 800/864 б.) луғатларида берилган маънолар асосида таҳлилга тортилди.

Форс тилида КТФКФ таҳлили манбалардан тўпланган ФБни структур жihatдан қуйидаги уч гуруҳга бўлиб ўрганиш имконини беради:

1. “Копулятив бирлик+феъл” модели КТФКФ. Мазкур турдаги ФБ таркибидаги копулятив бирликлар асосан “от+va+от+феъл” модели асосида ясалади: آب و گل داشتن *āb-o gel dāštan* “чиройли, келишган бўлмоқ”, ادا و اطوار در آوردن *adā-vo atvār dar āvardan* “қилиқ қилмоқ”, “нозланмоқ”, “юз буруштирмоқ”, پوست و گوشت را از هم جدا کردن *pušt-o gušt-rā az ham jodā kardan* “ота-онани фарзандлари ёки яқин дўстлари билан уруштирмоқ”, “айирмоқ”, چراغ بودن *čeraḡ budan* “суюкли (севимли, арзанда) бўлмоқ”, “... нинг фахри, ифтихори бўлмоқ”, دست و پا زدن *dašt-o pā zadan* “югуриб-елмоқ”, “беҳаловат уринмоқ”, “ўзини у ёқдан бу ёққа ташламоқ”, دست و پای خود را گم کردن *dašt-o pā-ye xod-rā gom kardan* “саросимага тушмоқ”, “ўзини йўқотиб қўймоқ”, دماغ داشتن *del-o damāy dāštan* “яхши кайфиятда, хушчақчақ бўлмоқ”, زیر و رو کردن *zir-o ru kardan* “остин-устин, ағдар-тўнтар, оёғини осмондан қилмоқ”, سر و گوش جنبیدن *sar-o guš jombidan* “эрта улғаймоқ”, “айб ва гуноҳ йўлига кирмоқ” ва бошқалар. Масалан:

... تهران ... بحقیقت چشم و چراغ ایران است ...
Tehrān ... behayiyat česm-o čeraḡ-e Irān ast “Техрон, дарҳақиқат, Эроннинг ифтихоридир ...” (محمد علی)

... هر دست و پایی بزنی بیشتر آبروی خود را بزمین میریزی ...
Har dašt-o pā-i bezani bištar āb(e)ru-ye xod-rā bezamin berizi “Ўзингни ҳар у ёқдан бу ёққа солганингда, ўз обрўйингни кўпроқ ер билан битта қиласан” (محمد علی جمالزاده, ۱۳۳۰:۳۲).

Таҳлил давомида “сифат+va+от+феъл” модели иккита КТФКФ (*xord-o xamir šodan* “янчилмоқ”, “тинкаси қуритмоқ”, “ҳолдан тоймоқ”, “қаттиқ чарчамоқ”, *xord-o xamir kardan* “янчмоқ”, “тинкасини қуритмоқ”, “ҳолдан тойдирмоқ”, “қаттиқ чарчатмоқ”), “сон+va+сон+феъл” модели битта КТФКФ (*yek-o do kardan bā kasi* “ким биландир баҳслашмоқ”, “гап талашмоқ”) кузатилди:

هر روزی بنظرشان یکسال می آمد، عزیز آقا خرد و خمیر شده بود اما با خودش می گفت: خیلی خوبست چون برای زیارت می روم
Har ruzi benazaresān yeksāl mi-āmad, Aziz āyā xord-o xamir šode bud ammā bā xodaš mi-goft: xeyli xubast čun barāye ziyārat miravam “Уларга ҳар бир кун бир йилдек туюларди, Азиз оға ҳолдан тойган эди, аммо ўзига-ўзи дерди: Қандай яхши, ахир мен муқаддас зиёратга кетяпман-ку” (۱۳۳۵:۸۲, صادق هدایت).

صدای شاه باجی خانم بگوشتم رسید که با پرستاران مشغول یک ...
Sedā-ye Šāh-bāji xānom beguštām rasid ke bā paraštārān mašyul-e yek-o do kardan bud “Шоҳ-бо-

жи хонимнинг ҳамширалар билан баҳслашаётган овози эшитилди” (۲۷:۱۳۳۰, محمد علی جمالزاده).

2. “Олд кўмакчи+копулятив бирлик+феъл” модели КТФКФ. Мазкур турдаги ФБ биринчи типдаги КТФКФга қараганда каммаҳсул бўлиб, таркибида олд кўмакчилар ишлатилиши билан фаркланади. Манбалардан тўпланган КТФКФ таркибида زدن zadan, آمدن āmadan, گفتن goftan, افتادن oftādan феълларининг семантикасига мос равишда be “...га” ва be āb-o “...дан” олд кўмакчилари ишлатилади: be āb-o ātaš zadan “ўзини хавф-хатар остига қўймоқ”, “шоша-пиша ўзини олов ва сувга урмоқ”, “ўсмоқ”, “улғаймоқ”, “катта бўлмоқ”, “аз осмон ва рўйишман گفتن”, “асмān-o rismān goftan “турли, бир-бирига мувофиқ бўлмаган нарсалар ҳақида гаплашмоқ”; “сухбат мавзусидан четга чиқмоқ”, be dašt-o rā oftādan “ҳовлиқмоқ”, “югуриб-елиб чарчамоқ”, “безовта (бесаранжом) бўлмоқ”, “нел ва микх be na’l-o mīx zadan “ўз фикрини очик (тўғридан-тўғри) баён этмаслик”, “чора топмоқ”, “усталик билан қутулмоқ” (айнан. “гоҳ тақага, гоҳ михга урмоқ”). Масалан:

Бибин псар, من این مدت خوب تورا شناختم ... با این سن و سال هر غلطی که بخوای می کنی و واسه پول خودتو به آب و آتش می زنی Bebin pesar, man in moddat xub to-rā šenāxtam ... bā in sen(n)-o sāl har ʔalati ke bexāy mikoni va vāsse-ye pul xodeto be āb-o ātaš mizani “Эй, болакай, мен сени бу вақт ичида яхши билиб олдим ... Шу ёшингдан бўлмағур ишлар қилиб, пул учун ўзингни хавф-хатарга қўйяпсан” (۴۳:۱۳۷۰, غلام حسین ساعدی)

هفت سال بهمین منوال گذشت ... در این مدت همه بچه های Haft sāl behamin menvāl gozašt ... dar in moddat hame-ye bačehā-ye Hoji Samad az āb-o gel dar āmade budand “Етти йил шу тарзда ўтди ... Бу вақт ичида Ҳожи Самаднинг ҳамма болалари ўсиб-улғайган эдилар” (صادق هدایت) (۱۳۳۰:۳۴).

3. Икки инфинитив феъл бирикувидан иборат КТФКФ. Мазкур турдаги КТФКФ жумла шаклида бўлиб, кўпинча икки инфинитив шаклдаги феълнинг копулятив бирикувидан, баъзан феълларнинг копулятив муносабатидан ташқари иккинчи даражали бўлақлар бирикувидан ҳам иборат бўлади: دل del dādan-o ʔolve gereftan “сухбатга берилиб кетмоқ”, “хар бир сўзини илиб олмоқ”, گل gol goftan-o gol šenidan “кизиқарли сухбат қилмоқ”, “нотиклик ва зукколик билан намоеън бўлмоқ”, namak xordan-o namakdān šekaštan “яхшилиққа – ёмонлик” (айнан. “тузни емоқ – туздонни синдирмоқ”), در آسمان جستن و, dar āsmān joštan-o dar zamin yāftan “кимнидир, ниманидир қутилмаган жойда учратмоқ,

топмоқ” (айнан. “осмондан қидирмоқ ва ердан топмоқ”):

ما مشغول تفریح و خنده بودیم و با دوستان گل می گفتیم و گل می شنیدیم Mā mašʔul-e tafrih-o xande budim va bā duštān gol migoftim va gol mišenidim “Биз вақтичоғлик қилар ва қулардик, дўстлар билан ширин суҳбат қулардик” (Goleva G., 2005:450)

مثل اینکه هفتاد سال با هم شریک حجره و رفیق گرمابه بوده ... ایم دل دادیم و قلوه گرفتیم

... Mesl-e inke haftād sāl bā ham šerik-e hojre va rafīʔ-e garmābe bude-im del dādim-o ʔolve gereftim “... Худди етмиш йил бирга бир хужрада яшаган ва энг яқин дўстлардек суҳбатга берилиб кетдик” (محمد علی جمالزاده, ۴۹:۱۳۳۰).

Эркин синтактик моделлардан фарқли равишда КТФКФнинг ҳам таркибий қисмлари қатъий ўзгармас тартиб ва муайян лексик-грамматик таркибга эга бўлади. Баъзи ҳолатларда копулятив фразеологик бирликнинг маъноси матн асосида намоеън бўлади. Масалан:

دو سه روز گذشت و هر چه دست و پا کردم نتوانستم خبر Do se ruz gozašt va har če dašt-o pā kardam natavāneštam xabar-e sahihi az hāl-e Hedāyat Ali bedašt beyāvaram “Икки-уч кун ўтди ва мен қанчалик ҳаракат қилмай Ҳидоят Алининг аҳволи ҳақида ишончли маълумот ололмадим” (محمد علی جمالزاده, ۱۴:۱۳۳۰).

Мазкур гапдаги дашт-o pā kardan “ҳаракат қилмоқ”, “елиб-югурмоқ” КТФКФнинг исмий қисми (дашт-o pā, айнан. дашт-o pā, “қўл”, pā “оёқ”) соматик сўзлар бирикувидаги копулятив сўз бирикмасидан ва kardan феълдан иборат. Форс тилида дашт kardan “тўлдирмоқ” ва pā kardan “оёққа киймоқ” қўшма феъллари мавжуд. дашт kardan ва pā kardan қўшма феълларининг ўзаро бирикуви фразеологик муносабатни юзага келтирмоқда. kardan феълнинг тавтологияга учрашини олдини олиш мақсадида мазкур феъл икки сўз (от) билан бир марта ишлатилипти ва натижада КТФКФ ҳосил бўляпти. КТФКФ шаклланивчи бу усул тез-тез кузатилади ва маъноси уни ташкил қилувчи таркибий қисмларининг лексик маъносидан келиб чиқади. Бошқа турдаги копулятив бирликларда бўлгани каби синтактик ва ритмик тузилиш (шакл) КТФКФларнинг характерли хусусиятларидан ҳисобланади. Юқоридаги каби ҳолатни қуйидаги мисолларда ҳам кузатиш мумкин:

مطلب خود را صراحتاً نمی گفت ولی به نعل و میخ می زد Matlab-e xod-rā sarāhatan namigoft vali be na’l-o mīx mizad “Ўз мақсадини очик айтмасди, аммо гапни бошқа томонга бурарди” (بزرگ علوی, ۷۱:۱۳۵۷)

Mirzā mirza محمود چشمه‌ایش را تنگ و گشاد کرد
Mahmud ... çeşmhā-yaş-rā tang-o gošād kard “Мирза
Маҳмуд кўзларини жовдиратди (пирпиратди)”
(خسرو شاهانی, ۱۳۶۸:۴۲).

А.А. Веретенников КТФКФларга “доимо бир-
га ишлатилувчи, va/o “ва” тенг боғловчиси би-
лан боғланувчи турғун феълий сўз бирикмалари”
(Veretennikov A., 1993:23) ни киритади. Ўз фикрига
мисол сифатида икки феълнинг бирикувидан иборат
қуйидаги фразеологизмларни келтиради: گل گفتن
gol goftan-o gol šenidan “ширин суҳбат қур-
моқ”, “ўз нотиқлиги билан файз бағишламоқ” (ай-
нан. “гул деб айтмоқ” ва “гул деб эшитмоқ”), کوه کندن
kuh kandan-o muš bar āvardan “катта
куч (меҳнат) сарфлаб, арзимас натижага эришмоқ”
(айнан. “тоғни кавлаб фақат сичқон топмоқ”),
دو پا، داشتن و دو پای دیگر هم قرض کردن
do pā dāştan-o do pā-ye digar ham ʔarz kardan
“оёқни қўлга олиб югурмоқ”, “орқасига қарамай қочмоқ”,
“тезда ғойиб бўлмоқ” (айнан. “икки оёққа эга бўлмоқ,
яна бошқа икки оёқни қарзга олмоқ”), در آسمان جستن و در زمین یافتن
dar āsmān joştan-o dar zamin yāftan “узоқ қиди-
рувлардан сўнг ниманидир ёнгинасидан топмоқ”
(айнан. “осмондан қидирмоқ ва ердан топмоқ”),
لب رودخانه بردن و تشنه بر گرداندن lab-e rudxāne bordan-o
tašne bar gardāndan “лақиллатмоқ”, “чув тушир-
моқ”, “айёр”, “уддабурон бўлмоқ” (айнан. “дарё
бўйига олиб бормоқ ва ташна ҳолда қайтариб олиб
келмоқ”) (Veretennikov A., 1993:23-30). Юқорида
келтирилган мисолларда ва vāv ни va тарзида ўқиш
ҳам мумкин:

روزنامه نگران ممتاز ایرانی شمع مجلس بودند، گل می گفتند ...
Ruznāmenegarān-e momtāz-e irāni šam’-e majles budand,
gol migoftand va gol mišenoftand “Энг яхши эронлик
ёзувчилар ўз сўзамолликлари ва нотиқликлари билан
мажлисга файз киритдилар” (رسول پرویزی, ۱۳۷۲:۳۹).

Az tubre va āxur xordan-e ānhā-rā montafi kard “Уларнинг очкўзлиги-
га чек қўйди” (<http://www.khodnevis.org>).

КТФКФнинг маъноси таркибий қисмлари маъ-
носининг умумий йиғиндисидан ташкил топиши-
ни қуйидаги мисолларда кузатамиз:

این گاو شیرده پوست و استخوان شده برای پروار شدن دوباره
In gāv-e širdeh-e pušt-o oštōxān šode barāye parvār
šodan-e dobāre niyāz be timār dārad “Озиб кетган бу
соғин сигир қайтадан семириши учун парваришга муҳтож”.
(www.roozonline.com/persian)

این زن یکریز حرف می زد و قصدش بیان مطلبی که مورد توجه
In zan yekriz harf mizad va ʔasdaš bayān-e matlabi ke moured-e
tavajjoh va alāʔe-aš bāšad nabud. Az āsmān-o risman

mi-goft “Бу аёл тўхтовсиз гапирарди ва мақсади уни
қизиқтирган масаланинг баёни эмасди. Бир тоғдан
бир боғдан гапирарди” (بزرك علوی, ۱۳۵۷:۷۴).

А.А. Веретенников таъкидлаганидек, мазкур
типдаги фразеологизмлар фразеологик гаплар би-
лан ўзаро алоқага эга эмас (кўпинча аралаштирила-
ди) ва луғатларда мақоллар сифатида келтирилади.
Шунинг учун уларни ўзаро фарқлашда қийинчи-
лик юзага келади (Veretennikov A., 1993:23)

اگر جانت دوست می داری و نمی خواهی داغت به دل ...
Agar jānat dušt mi-dāri va namixāhi dāʔat be del-e mādarat
benešinad do pā dāri va do pā-ye digar ham ʔarz kon
va borou “... Агар жонингдан умидинг бўлса ва
онанг ғамингда адо бўлишини хоҳламасанг, оёгин-
гни қўлингга олиб югур ва кет” (محمد علی جمالزاده, ۱۳۳۰:۱۱۰).

Демак, КТФКФ – доимий лексик таркибга эга
бўлган сўз бирикмалари бўлиб, ҳар қандай фра-
зеологик бирликлар каби КТФКФ ҳам тилда тай-
ёр ҳолда намоён бўлиб, семантик яхлитликка эга
бўлади:

شیر و خط انداختیم که از ما دو نفر کی اول سرگذشت خود را...
Šir-o xat andāxtim ke az mā do nafar ki avval sargozašt-e xod-rā hekāyat
xāhad namud va ʔor’e beesm-e u oftād “Иккимиздан
ким биринчи бўлиб ўз тарихини ҳикоя қилиб бери-
ши бўйича қуръа ташладик ва қуръа унга тушди”
(محمد علی جمالزاده, ۱۳۳۰:۵۶)

Юқоридаги шир و خط انداختن šir-o xat andāxtan
“қуръа (чек) ташламоқ” КТФКФ таркибидаги шир
šir сўзи 1979 йилгача Эрон тангаларидаги шернинг
гербли тасвирини англатган бўлса, хат хат сўзи эса
танганинг гербли тасвирга қарама-қарши томони-
ни билдиради.

با او لاقل بیش از ده مرتبه در باشگاه ها نشست و برخاست
Bā u lāʔal biš az dah martabe dar bāšgāh-
hā nešast-o barxāst karde budim “У билан клубларда
ўн мартадан кўп учрашган эдик” (محمد علی جمالزاده, ۱۳۳۰:۱۲).

Манбалардан тўпланган КТФКФнинг семан-
тик таҳлили натижасида уларнинг асосланмаган,
қисман асосланган ва умумий асосланган маънога
эга турлари аниқланди.

Асосланмаган маънога эга бўлган КТФКФнинг
умумий маъноси исмий ва феълий қисмлари маъ-
носининг йиғиндисидан ташкил топмайди, чунки
улар ўз маъноларини бутунлай йўқотадилар. Асо-
сланмаган маънога эга бўлган КТФКФни семантик
жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

Инсоннинг атроф-муҳит ва жамоа билан боғ-
лиқ ўзаро муносабатларини ифодаловчи ФБ: آب و نان
āb-o nān-e kasi-rā xordan “кимнингдир

пошт ва گوشت, “мехрибончилигидан фойдаланмоқ”, *pušt-o gušt-rā az ham jodā kardan* “ота-онани фарзандлари ёки яқин дўстлари билан уруштирмоқ”, “айирмоқ”, *چشم و چراغ بودن* *češm-o čerağ budan* “суюкли (севимли, арзанда) бўлмоқ”, “... нинг фахри, ифтихори бўлмоқ”, *دست و پنجه نرم* *dašt-o ranje narm kardan bā kasi* “кучларини синаб кўрмоқ”, “беллашиб кўрмоқ”; “тортишмоқ”, “олишмоқ”, “жанг қилмоқ”; “баҳслашмоқ”.

Бенде نمک پرورده شما هستم و آب و نان جناب عالی و خانواده *Bande namakparvarde-ye šomā haštam va āb-o nān-e janāb-e ālī va xānevāde-ye mohtarametān-rā xorde-am* “Мен сиздан жуда миннатдорман, сизнинг ва оилангизнинг меҳрибончилигидан баҳраманд бўлганман” (Goleva G., 2005:9)

Инсонинг ақлий ва жисмоний қобилиятини ифодаловчи ФБ: *آب و گل داشتن* *āb-o gel dāštan* “чироили, келишган бўлмоқ”, *دست و پا داشتن* *dašt-o pā dāštan* “чакқон”, “уддабурон”, “ишбилармон бўлмоқ”, *سر و گوش جنبیدن* *sar-o guš jombidan* “эрта улғаймоқ”, “айб ва гуноҳ йўлига кирмоқ”, *از آب و گل در آمدن* *az āb-o gel dar āmadan* “ўсмоқ”, “улғаймоқ”, “катта бўлмоқ”, *دک و دهن نداشتن* *dak-o dahan nadāštan* “укувсиз, қобилиятсиз бўлмоқ”.

من تازه مو در آورده بودم و پشت لیم سبز و صدایم دورگه شده *Man tāze mu dar āvarde budam va pošt-e labam sabz va sedāyam dorage šode bud va xeyli sar-o gušam mijombid* “Энди-энди мўйловим сабз ура бошлаган ва овозим дўриллаб қолган эди, жуда эрта улғайгандим” (بزرگ علوی, ۱۳۵۷:۱۲).

Инсоннинг ҳис-туйғу, ҳатти-ҳаракат ва ишга бўлган муносабатини ифодаловчи ФБ: *دست و پای خود را جمع کردن* *dašt-o pā-ye xod-rā jam' kardan* “йўлга (сафарга) отланмоқ”, *گرد و خاک کردن* *gard-o xāk kardan* “шовқин, ғалаён, исён кўтармоқ” (айнан. “чанг кўтармоқ”, “чангитмоқ”), *سر و کيسه کردن* *sar-o kise kardan* “таламоқ”, “ўғирламоқ”, “қўрқитиб (дўк-пўписа) билан ундирмоқ”; “алдамоқ”, “чув туширмоқ”, “лақиллатмоқ”, “ғаштан”, *شاخ و برگ دادن* *šāx-o barg dādan (gozāštan)* “бўрттириб (ошириб) кўрсатмоқ”, “муболаға қилмоқ”; “безамоқ”, “гапга тўн кийгазмоқ” (айнан. “шоҳ ва барглари билан безамоқ”, “ўрамоқ”), *به آب و آتش زدن* *be āb-o ātaš zadan* “ўзини хавф-хатар остига қўймоқ”, “шоша-пиша ўзини олов ва сувга урмоқ”, *به دست و پا افتادن* *be dašt-o pā oftādan* “ҳовлиқмоқ”, “югуриб-елиб чарчамоқ”, “безовта (бесаранжом) бўлмоқ”, *دست و پا زدن* *dašt-o pā zadan* “югуриб-елмоқ”, “беҳаловат уринмоқ”, *دست و پا کردن* *dašt-o pā kardan* “катта қийинчилик билан топмоқ (қўлга киритмоқ)”; “елиб-югурмоқ”, “бор кучи билан ҳаракат қилмоқ”, *سر و گوش آب دادن* *sar-o guš āb dādan* “суриштириб билмоқ”, “тагига етмоқ”, “ўсмоқчилаб билиб олмоқ”.

منتظرند که بهانه ای بدستشان بیفتد تا هر بنده خدائی را هر Montazerand *ke bahāne-i bedastešān beyoftad tā har bande-ye xodā-i-rā har yadr ham bičāre va bitaysir bāšad sar-o kise bekonand* “Худонинг ҳар бир бандаси қанчалик камбағал ва айбсиз бўлса ҳам уни талаш ва чув тушириш учун пайт пойлайдилар” (محمد علی جمالزاده, ۴۸:۳/۱۳۳۰).

Нутқ ва уни ифодалаш усуллари билан боғлиқ ФБ: *يک و دو کردن با کسی* *yek-o do kardan bā kasi* “ким биландир баҳслашмоқ”, “гап талашмоқ”, *به نعل و میخ* *be na'l-o mīx zadan* “ўз фикрини очиқ (тўғридан-тўғри) баён этмаслик”, “чора топмоқ”, “уста-лик билан қутулмоқ” (айнан. “гоҳ тақага, гоҳ миҳга урмоқ”), *آسمان و ریسمان را بهم بافتن* *āsmān-o rismān-rā beham bāftan* “бир-бирига тўғри (мос) келмайдиган нарсаларни бирлаштирмоқ”, “бўлмаган (беҳуда, бемаъни) гап гапирмоқ”, *از آسمان و ریسمان گفتن* *az āsmān-o rismān goftan* “турли, бир-бирига мувофиқ бўлмаган нарсалар ҳақида гаплашмоқ”; “суҳбат мавзусидан четга чиқмоқ”, *دل دادن و قلوه گرفتن* *del dādan-o yolve gereftan* “суҳбатга берилиб кетмоқ”, *گل گفتن و گل شنیدن* *gol goftan-o gol šenidan* “қизиқарли суҳбат қилмоқ”, “нотиқлик ва зукколик билан намоён бўлмоқ”.

بمن بی اعتنایی میکنی؟ بمن محل نمی گذاری؟ برای من ... *Beman bie'tenāyi mikoni? Beman mahal namigozāri? Barāye man āsmān-o rismān mibāfi?* “... Менга умуман эътибор бермаяпсанми? Мени назар-писанд қилмаяпсанми? Менга бемаъни (беҳуда) гапларни гапиряпсанми? (بزرگ علوی, ۱۳۵۷:۱۲).

Қисман асосланган маънога эга бўлган КТФК-Фнинг гоҳ исмий, гоҳ феълий қисми ўз маъносини ўзгартиради. Исмий қисм бир неча сўзлардан ташкил топса, ҳар бирининг маъноси ҳисобга олинади. КТФКФ таркибидаги ҳатто бир сўз ўз маъносини сақлаб қолган бўлса ҳам, бу каби ФБлар қисман асосланган ҳисобланади. Ана шу нуктаи назарга кўра, қисман асосланган КТФКФ қуйидаги икки гуруҳга бўлиб ўрганилади:

КТФКФнинг исмий қисми ёки унинг таркибига кирувчи сўзлардан бири ўз маъносини сақлаб қолиб, феълий қисми эса ўз маъносини йўқотади.

КТФКФнинг исмий қисми ўз маъносини йўқотиб, феълий қисмининг маъноси сақланади.

Таҳлиллар давомида фақат иккинчи гуруҳга оид қуйидаги КТФКФ кузатилди: *دست و پای خود را* *dašt-o pā-ye xod-rā gom kardan* “саросимага тушмоқ”, “ўзини йўқотиб қўймоқ”, *خرد و خمیر شدن* *xord-o xamir šodan* “янчилмоқ”, “тинкаси қуримоқ”, *خرد و خمیر کردن* “ҳолдан тоймоқ”, “каттиқ чарчамоқ”.

xord-o xamir kardan “янчмоқ”, “майда-майда қилмоқ”; “тинкасини қуритмоқ”, “ҳолдан тойдирмоқ”, “қаттиқ чарчатмоқ”, *šir-o xat andāxtan* “қуръа (чек) ташламоқ” (1979 йилгача Эрон тангаларидаги шернинг гербли тасвири), *хат* “танганинг гербли тасвирга қарама-қарши томони”, *šāl-o kolāh kardan* “кийинмоқ”, “уйдан чиқишга тайёргарлик кўрмоқ”.

بابام دست و پا شو از ترس یا خوشحالی چنان گم کرده بود که ...
Bābām dašt-o pāšo az tars yā xošhālī čonān gom karde bud ke yāru-rā da'vā ham nakard “Отам кўркувдан ёки хурсандчиликдан шундай ўзини йўқотиб қўйган эдики, йигитни ҳатто қойи-мади ҳам” (Глам حسين ساعدی، ۱۳۷۰: ۴۰).

Умумий асосланган маънога эга бўлган КТ-ФКФ таркибидаги исмий ва феълий қисмлар ўз маъносини сақлаб, структур-семантик бирлик ҳосил қилади: *adā-vo atvār dar āvardan* “қилиқ қилмоқ”, “нозланмоқ”, “юз буруштирмоқ”, *part-o palā goftan* “сафсата сотмоқ”, “беҳуда гап қилмоқ”, *pušt-o oštōxān šodan* “озиб-тўзиб кетмоқ”, “эти суягига ёпишмоқ”, *harām-o hars kardan* “режасиз (беҳуда) сарфламоқ”, “сарфлаб (совуриб) юбормоқ”, “шамолга совурмоқ”, *del-o jor'at dāštan* “журъатли, довюрак бўлмоқ”, *del-o damāy dāštan* “яхши кайфиятда, хушчақчақ бўлмоқ”, *zad-o band kardan* “махфий тил бириктирмоқ”, “яширинча келишмоқ”; “кимнингдир орқасидан (билдирмасдан) битим тузмоқ”, *zīr-o ru kardan* “остин-устин, ағдар-тўнтар, оёғини осмондан қилмоқ”, *zīr-o zabar kardan* “остин-устин, ағдар-тўнтар қилмоқ”; “харобага айлантирмоқ”, “вайрон қилмоқ”, *sāxt-o pāxt kardan* “махфий тил бириктирмоқ”, “яширинча келишмоқ”, *gom-o gur kardan* “ниманидир йўқотмоқ”, *lat-o pār šodan* “қаттиқ калтак емоқ”, “тил-ка пора қилинмоқ”, “бўлақларга бўлинмоқ”, *nek-o nāl kardan* “зорланмоқ”, “шикоят қилмоқ”, “ўз тақдиридан нолимоқ”, *hāj-o vāj māndan* “донг қотиб қолмоқ”, “хайратдан тўхтаб қолмоқ”; “саросима ва ваҳимада қолмоқ”, *hārt-o hurt rāh andāxtan* “манманлик (димоғдорлик) қилмоқ”, “дўк-пўписа (қўпол сўзлар билан) камситмоқ”, “ерга урмоқ”, *namak xordan-o namakdān šekaštan* “яхшиликка – ёмонлик” (айнан. “тузни емоқ – туздонни синдирмоқ”), *ajz-o lābe kardan* “ўтиниб сўрамоқ”, “ёлвормоқ”, “ўзини паст олиб (тиз чўкиб) илтимос қилмоқ”, *γil-o γāl rāh andāxtan* “шовқин-сурон қилмоқ”,

dar āsmān joštan-o dar zamin yāftan “кимнидир, нима-нидир қутилмаган жойда учратмоқ, топмоқ” (айнан. “осмондан кидирмоқ ва ердан топмоқ”), *do pā dāštan-o do pā-ye digar ham γarz kardan* “оёқни қўлга олиб югурмоқ”, “орқасига қарамай қочмоқ”, “тезда ғойиб бўлмоқ” (айнан. “икки оёққа эга бўлмоқ, яна бошқа икки оёқни қарзга олмоқ”).

سید میران هاج و واج مانده بود که زنش چه می گوید
Sayyed Mirān hāj-o vāj mānde bud ke zanaš če miguyad “Хотинининг нима деяётганини эшитган саййид Мирон донг қотиб қолган эди” (افغانی، ۱۳۶۴: ۷).

Форс тилида манбалардан тўпланган 53 та КТ-ФКФ таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келди:

КТФКФнинг “копулятив бирлик+феъл” (43 та), “олд кўмакчи+копулятив бирлик+феъл” (5 та) ҳамда икки инфинитив феъл бирикувидан иборат бўлган (5 та) моделлари аниқланди.

КТФКФнинг “копулятив бирлик+феъл” модели сермахсул бўлиб, мазкур модел ўз навбатида “от+va+от+феъл” (40 та), “сифат+va+от+феъл” (2 та) ва “сон+va+сон+феъл” (1 та) каби шаклларда КТФКФ ҳосил қилиши мисоллар асосида таҳлилга тортилди.

КТФКФнинг феъл қисми сифатида *āmixtan* “аралаштир(ил)моқ”, *kardan* “бажармоқ”, *šodan* “бажарилмоқ”, *budan* “бўлмоқ”, *goftan* “гапирмоқ”, *xordan* “емоқ”, *dāštan* “эга бўлмоқ”, *zadan* “урмоқ”, *dādan* “бермоқ”, *jombidan* “ҳаракатланмоқ”, *bāftan* “тўқимоқ”, *gozāštan* “қўймоқ”, *kešidan* “тортмоқ”, *andāxtan* “отмоқ”, *māndan* “қолмоқ”, *oftādan* “йиқилмоқ”, *joštan* “қидирмоқ”, *yāftan* “топмоқ”, *gereftan* “олмоқ”, *šenidan* “эшитмоқ”, *šekaštan* “синдирмоқ” каби содда феъллар (21 та), *dar āvardan* “чиқармоқ”, *dar āmadan* “чиқмоқ”, “пайдо бўлмоқ” каби олд кўшимчали феъллар (2 та), *jodā kardan* “айирмоқ”, *gom kardan* “жамламоқ”, *narm kardan* “юмшатмоқ”, “тинчлантирмоқ”, *γarz kardan* “қарз олмоқ” каби кўшма феъллар (5 та) ишлатилган. КТ-ФКФ феъл қисмининг таҳлили мазкур турдаги ФБ таркибида содда феълларнинг сермахсул эканини кўрсатди.

Манбалардан тўпланган КТФКФнинг семантик таҳлили натижасида уларнинг асосланмаган (24 та), қисман асосланган (5 та) ва умумий асосланган маънога эга (19 та) турлари аниқланди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Veretennikov A.A (1993). Ocherki glagolnoy frazeologii persidskogo yazika. – M.: Nauka, 1993, 155 s.
2. Goleva G.S (2006). Frazeologiya sovremennogo persidskogo yazika. – M.: Muravey, 2006. 224 s.
3. Goleva G.S (2005). Farsi-russkiy frazeologicheskiy slovar. – M., 2005. 557 s.
4. Persidsko-russkiy slovar v dvux tomax pod. red. Yu.A. Rubinchika (1983). – M.: Russkiy yazik, 1983. I tom 800 s, II tom 864 s.
5. Rubinchik Yu.A (1981). Osnovi frazeologii persidskogo yazika.–M.: Nauka, 1981. 276 s.
6. Talibova S.E (2002). Kopulyativnie slovosochetaniya v persidskom yazike. – M., 2002. 189 s.
7. Shanskiy N.M (1985). Frazeologiya sovremennogo russkogo yazika. M.: Visshaya shkola, 1985. 272 s.
8. ابو القاسم حالت. تنها من بدحافظه نیستم. تهران، ۱۳۷۳
9. بزرگ علوی. چشمه‌هایش. تهران، ۱۳۵۷
10. خسرو شاهانی. جاسوس. تهران، ۱۳۶۸
11. رسول پرویزی. سه کلاه. تهران، ۱۳۷۲
12. صادق چوبک. مردی در قفس. تهران، ۱۳۵۸
13. صادق هدایت. داش آکل. طلب آمرزش. تهران، ۱۳۳۵
14. محمد علی جمالزاده. خانه بدوش. سر و ته یک کرباس. دار المجانین. تهران، ۱۳۳۰
15. علی محمد افغانی. شوهر آهو خانم. تهران، ۱۳۶۴
16. غلام حسین ساعدی. آشغال‌دونی. تهران، ۱۳۷۰
17. <http://www.khodnevis.org>
18. <http://www.roozonline.com/persian>

